

**ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ LIRIKASÍNDÁ POETIKALÍQ OBRAZDÍ
JARATÍWDA LEYTMOTIVTÍŇ XÍZMETI**

(Shayirlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqları misalında)

Xojamuratov Ramil Ibraximovich – doktorant

hozamuratovramil@gmail.com

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

**РОЛЬ ЛЕЙТМОТИВА В СОЗДАНИИ ПОЭТИЧЕСКОГО ОБРАЗА
В УЗБЕКСКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИРИКЕ**

(на примере стихотворений поэтов Э.Вахидова и Т.Жумамуратова)

Хожамуратов Рамиль Ибрахимович – докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

**THE ROLE OF THE LEITMOTIF IN CREATING POETIC IMAGERY
IN UZBEK AND KARAKALPAK LYRIC POETRY**

(Based on Poems by E.Vahidov and T.Jumamuratov)

Khojamuratov Ramil Ibrakhimovich – doctoral student

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: leymotiv, motiv, poetik obraz, xotira, lirik subyekt, semantik taraqqiyot, o‘q obrazi, to‘lqin obrazi, kogeziy funksiya, qiyosiy tahlil.

Rezyume. Maqolada o‘zbek va qoraqalpoq lirikasida leymotivning poetik obrazlar tizimini shakllantirishdagi o‘rni qiyosiy-lingvopoetik aspektda tadqiq etilgan. E.Vahidovning «Dehli aeroportidagi voqea», T.Jumamuratovning «To‘lqinda» she‘rlarida o‘q va to‘lqin obrazlarining semantik taraqqiyoti tahlil qilinadi.

Ключевые слова: лейтмотив, мотив, поэтический образ, память, лирический субъект, семантическое развитие, образ пули, образ волны, когезивная функция, сравнительный анализ.

Резюме. В статье в сравнительно-лингвопоэтическом аспекте исследуется роль лейтмотива в формировании системы поэтических образов в узбекской и каракалпакской лирике. Анализируется семантическое развитие образов стрелы и волны в стихотворениях Э.Вахидова «Случай в аэропорту Дели» и Т.Жумамуратова «На волне».

Key words: leitmotif, motif, poetic image, memory, lyrical subject, semantic development, image of the bullet, image of the wave, cohesive function, comparative analysis.

Summary. The article examines, from a comparative linguopoetic perspective, the role of the leitmotif in shaping the system of poetic images in Uzbek and Karakalpak lyric poetry. It analyzes the semantic development of the images of the arrow and the wave in E.Vahidov’s poem An Incident at Delhi Airport and T.Jumamuratov’s poem On the Wave.

Kirisiw. Lirikalıq shıǵarmada ayırım obrazlar tek belgili bir predmetti, tábiyat qubılısın yamasa waqıyanı súwretlew menen sheklenbeydi. Olar teksttiń túrli bólimlerin birlestiriwshi semantikalıq orayǵa aylanıp, lirikalıq subyekttiń keshirmeleri menen oy-pikirleriniń rawajlanıw baǵdarın belgileydi. Bunday obraz shıǵarmanıń dawamında jańa belgiler, waqıyalar hám associaciýalar menen bayıp, ayırım súwretlew quralınan shıǵarmanıń ulıwma ideyalıq-kompoziciyalıq dúzilisin qalıplestiretuǵın leymotiv dárejesine kóteriledi.

«Leytmotiv» termini nemis tilindegi *Leitmotiv* – «jetekshi motiv» túsiniginen kelip shıqqan. Dáslep muzıkatanıwda qollanılǵan bul termin keyinirek ádebiyattanıwda shıǵarmanıń dawamında tákirarlanıp, onıń ideyalıq hám emocional rawajlanıwın basqaratuǵın motiv, obraz yamasa sóylew elementi mánisinde qollanıla baslaydı.

Ilmapazlar D.Quronov, Z.Mamajonov hám M.Sheralievá tárepinen dúzilgen «Ádebiyattanıw sózligi»nde leymotiv keń mánide avtor tárepinen alǵa súrilgen tiykarǵı ideyanıń shıǵarma dawamında úzliksiz ayılıp barılıwı sıpatında túsindiriledi. Tar mánide bolsa ol shıǵarmadaǵı áhmiyetli ideya, sezim, xarakter jaǵdayı yamasa olardı bildiriwshi obraz hám sóylew elementleriniń qayta-qayta aktualıasıwın anılatadı [1].

Ilmapaz B.V.Tomashevskiy motivti shıǵarma temasınıń bóliniwi múmkin bolmaǵan eń kishi mánilik bólegi

sıpatında bahalaydı. Shıǵarmanıń quramında qayta payda bolıp, onıń tematikalıq hám kompoziciyalıq rawajlanıwına baǵdar beretuǵın motiv leymotivlik qásiyetke iye boladı [2:137-141].

Motiv penen leymotiv arasındaǵı tiykarǵı parq olardıń tekstlik belsendiliginde kórinedi. Motiv belgili bir waqıya, obraz yamasa psixologiyalıq jaǵdaydıń tiykarı bolıwı múmkin. Leytmotiv bolsa teksttiń túrli bólimlerinde qayta aktualıasıp, basqa obrazlar hám motivlerdi óziniń átirapına birlestiredi. Sonlıqtan hár bir leymotivti motiv dep bahalaw múmkin, biraq hár qanday motiv leymotiv dárejesine kóterile bermeydi.

Leytmotivti leksikalıq tákirar hám refren menen de bir qubılıs dep qarawǵa bolmaydı. Leksikalıq tákirarda belgili bir sózdiń qayta qollanıwı tiykarǵı orında turadı. Refrende sóz, sóz dizbegi yamasa qosıq qatarı belgilengen kompoziciyalıq orınlarda tákirarlanadı. Leytmotivte bolsa bir obraz yamasa máni sózbe-sóz tákirarlanbasa da, sinonimlik qayta ataw, metaforalıq ózgeris, asociaciya hám bir-birine jaqın semantikalıq belgiler arqalı tekst dawamında úzliksiz rawajlanadı.

Tariyxıy qosıqlarda leymotiv ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi ótmishtegi waqıya lirikalıq tekstte barqulla xronologiyalıq izbe-izlikte bayanlanbaydı. Ol belgili bir predmet, mákan, tábiyat qubılısı yamasa seziw tájiriýbesi arqalı qayta aktualıasadı. Materiallıq predmet ótmish

waqıyanıń gúwasına, tábiyat kórinisi bolsa psixologiyalıq este saqlawdı háreketke keltiriwshi faktorǵa aylanadı.

Usı kózqarastan shayırlar E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» hám T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıqların salıstırıp úyreniw áhmiyetli. Birinshi shıǵarmada tariyxıy este saqlaw oq obrazı, ekinshisinde avtobiografiyalıq este saqlaw tolqın obrazı arqalı sáwlelendirilgen.

Izertlewdiń maqseti – ózbek hám qaraqalpaq lirikasında leytmotivtiń poetikalıq obrazlar sistemasın qalıplestiriwdegi xızmetin shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqları tiykarında salıstırmalı-lingvopoetikalıq aspektte anıqlaw bolıp tabıladı.

Usı maqsetke erisiw ushın tómendegi wazıypalar belgilendi: motiv, leytmotiv, refren hám leksikalıq tákirardıń teoriyalıq ayırmashılıqların anıqlaw; oq hám tolqın obrazlarınıń teksttegi semantikalıq rawajlanıw basqıshların belgilew; bul obrazlardıń lirikalıq subyekt hám este saqlaw menen qatnasın ashıw; hár eki leytmotivtiń tekst bólimlerin bir semantikalıq oray átirapına birlestiriw xızmeti, kompoziciyalıq xızmetlerin salıstırıp; ózbek hám qaraqalpaq lirikasında este saqlawdı poetikalıq obrazlar arqalı sáwlelendiriw, olardıń ulıwma hám milliy ózgesheliklerin anıqlaw.

Izertlew materialları. Izertlew materialı sıpatında shayırlar E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» hám T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıqları alındı. Bul shıǵarmalardı tańlaw tómendegi belgiler menen tiykarlanadı: 1. Hár eki qosıqta da tariyxıy tema oraylıq orın iyeleydi. 2. Este túsiriw abstrakt túsiniń túrinde emes, anıq obraz arqalı sáwlelendirilgen. 3. Oq hám tolqın obrazları shıǵarma dawamında jańa semantikalıq belgiler menen bayıp baradı. 4. Hár eki obraz ótmish penen házirgi waqıt arasında baylanıs ornatadı. 5. Obrazlardıń semantikalıq rawajlanıwı lirikalıq subyekttiń ruwxıy jaǵdayı menen tikkeley baylanısqa.

Izertlew metodları. Maqalada salıstırmalı-tipologiyalıq, lingvopoetikalıq analiz, kontekstlik analiz, interpretaciyalıq metodlardan paydalanıldı.

Izertlewde poetikalıq obrazdı leytmotiv sıpatında bahalaw ushın tómendegi kriteriyalar basshılıqqa alındı: obrazdıń teksttiń túrli bólimlerinde semantikalıq jaqtan qayta aktualılasıwı; basqa obrazlar, waqıyalar hám keshirmelerdi bir orayǵa birlestiriwı; hár bir jańa kontekstte qosımsha máni iyelewı; lirikalıq subyekttiń emocional hám ruwxıy háreketin bildiriwı; shıǵarmanıń kompoziciyalıq hám semantikalıq pútinligin támiyinlewı; konkret predmetlik obrazdan ulıwmalastırılıwı simvolǵa shekem rawajlanıwı.

Leytmotivtiń leksikalıq tákirar hám refrenden parqı tómendegi kóriniste belgilenedi:

Qubılıs	Tiykargı belgisi	Teksttegi xızmeti
Leksikalıq tákirar	Sózdiń qayta qollanıwı	Mánini kúsheytıw hám tekstlik baylanıs payda etiw
Refren	Sóz, dizbek yamasa qatardıń belgili kompoziciyalıq orınlarda tákirarlanıwı	Bántlerdi ritmik-kompoziciyalıq jaqtan birlestiriw
Leytmotiv	Obraz yamasa máni-ń túrli formalarda sistemalı aktualılasıwı	Teksttiń ishki semantikalıq rawajlanıwın basqarıw

Usıǵan muwapıq, refren qosıqtıń belgili orınlarında birdey formada qaytalanıp, onıń bántlerin birlestiredi; leytmotiv bolsa tekst dawamında mánilik jaqtan rawajlanıp baradı.

Izertlew nátiyjeleri. Shayır E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» qosıǵında lirikalıq waqıya aeroporttaǵı texnikalıq qadaǵalawdan baslanadı. Qadaǵalaw apparatı jolawshınıń denesinde metall bar ekenin anıqlaydı:

Шунда таржимонга дер кекса шоир:

«Тушунтир, ҳеч нарса яширганим йўқ.

Сергак аппарати иллаган темир -

Кўкрагим остида қолиб кетган ўқ» [3:272].

Úshinshi qatardaǵı «temir» lekseması predmettiń ulıwma materiallıq qásiyetin bildiredi. Apparat predmettiń tariyxın, onıń insan ómirindegi ornın yamasa emocional qımbatın túsınbeydi. Ol tek metall zattıń bar ekenin anıqlaydı. Sonlıqtan «temir» dáslep denotativlik hám neytral nominaciya sıpatında qollanılǵan.

Keyingi qatarda sol predmet «oq» dep qayta ataladı. Nátiyjede onıń semantikalıq statusı keskin ózgeredi. Oq ápiwayı metall emes, al belgili bir tariyxıy waqıya, fizikalıq jarahat hám ómirlik tájiriyebe menen baylanısqa predmet:

temir - metallıq belgi; oq - tariyxqa iye predmet.

«Kókiregim astında qalǵan» dizbegi oqtıń lirikalıq qaharman denesinde saqlanıp qalǵanın bildiredi. Bunda tariyx abstrakt este saqlaw emes, al insan denesinde materiallasqa iz sıpatında kórinedi. Uris tamamlanǵanı menen, onıń aqıbeti deneden shıǵıp ketpegen. Solay etip, oq ótmish tariyxıń házirgi turmista dawam etip atırǵanlıǵın ańlatadı.

Obraz Smolensk sawashı menen baylanıstırılǵannan keyin, onıń semantikalıq kólemi individual biografiyadan jámáátlik tariyxqa shekem keńeyedi. Lirikalıq qaharmannıń jeke jarahatı arqalı sol dáwirdegi uris áwladınıń ulıwma táǵdiri sáwlelenedi. Bir insannıń denesindegi oq millionlaǵan insan basınan ótkergen tariyxıy tragediyanıń koncentraciyalanǵan belgisine aylanadı.

apparat ushın oq – qáwipli metall; insan ushın oq – ótmishtegi tragediyanıń awırıwlı gúwası; waqıya tınısh zamanda júz beredi, biraq predmet uris dáwirin qayta aktuallastıradı.

Oq sózi tekstte kóp márte tákirarlanbaǵanı menen, ol keyingi pikir hám ishki keshirmelerdiń baǵdarın belgileydi. Waqıya, biografiyalıq este saqlaw, fizikalıq awırıw hám tariyxıy juwmaqlardı bir semantikalıq orayǵa birlestiredi. Bul qásiyet onı ápiwayı kórkem detal emes, al leytmotiv sıpatında bahalawǵa tiykar boladı.

Oq leytmotiviniń eń áhmiyetli ózgesheligi – este saqlawdıń denelik-materiallıq formasın jaratıwı bolıp tabıladı. Tariyx tek insan sanasında saqlanbaydı, al onıń denesine sińip ketedi. Nátiyjede lirikalıq qaharman urısı eslewshi subyekt ǵana emes, tariyxıy waqıyanı óz denesinde alıp júriwshi tiri hújjet sıpatında kórinedi.

Shayıır T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıǵında tolqın obrazı Aral tábiyatı, balalıq este saqlawı, waqıt háreketi hám lirikalıq subyekttiń ózligi arasında semantikalıq baylanıs ornatadı:

Balalıq ótken basımnan,

Uyqıda kórgen tús bolıp.

Suwda da júzdim jasımnan,

Kókke de ushtım qus bolıp [4:67].

Balalıqtıń «uyqıda kórgen tús»ke megzetiliwi onıń ótmishte qalǵanın hám shayıır yadında túske, qıyalǵa uqsas

kórinis alǵanın bildiredi. Suwda júziw hám qus bolıp kókke ushıw obrazları balalıqqa tán erkinlik, keńlik hám háreket mánilerin aktuallastıradı.

Qosıqtıń birinshi bántinde «tolqın» lekseması tikkeley qollanılmaǵan. Biraq suw, júziw, ushıw hám tús obrazları tolqınnıń keyingi semantikalıq rawajlanıwı ushın asociaciyalıq tiykar tayarlaydı. Demek, leytmotiv sózdıń birinshi ret qollanılıwınan emes, al oǵan alıp baratuǵın semantikalıq maydannan baslanıwı múmkin.

«Aralǵa keldim oralıp» qatarındaǵı lirikalıq qaharman Aralǵa qayıtıp keliwi arqalı ózi tuwılıp-ósken mákanına qaytadı, al tolqındı kórgennen keyin yadında balalıq dáwirine qaytadı. Bul eki háreketti tolqın obrazı birlestiredi:

Aralǵa qayıtıw – tolqındı kóriw – jaslıqtı eslew. Tolqıńǵa «nazlanıw», «buralıw» hám «jaslıqtı eske salıw» sıyaqlı insańǵa tán qásiyet hám háreketler berilip, ol janlandırılǵan obrazǵa aylandırılǵan. Tolqın endi passiv peyzaj detalı emes, al este saqlawdı háreketke keltiriwshi belsendi subyektke aylanadı.

Keyingi qatarlarda tolqınlardıń háreketi waqıt hám áwladlardıń dawamlılıǵı menen asociaciyalıq qatnasqa kirisedi. Bir tolqınnıń artınan ekinshi tolqınnıń keliwi jıllar hám áwladlardıń almasıwın esletedi. «Tolqınnan tolqın tuwadı» qatarında tábiyat háreketi áwladlar dawamlılıǵınıń poetikalıq modeline aylanadı. Ayırım tolqın payda boladı, háreketlenedi hám joǵaladı. Biraq tolqınlanıw procesi toqtamaydı. Bul semantikalıq qatnasta waqıt hám zaman sáwlelenedi: ayırım tolqın – ótip baratırǵan insan ómiri; tolqınlar dizbegi – tirishilik hám áwladlardıń dawamlılıǵı; tolqın háreketi – waqıt aǵımı; Aral – este saqlawdı ózinde saqlaytuǵın mákan.

Qosıqtıń kulminaciyalıq noqatında lirikalıq subyekt ózin tolqın menen tikkeley baylanıstıradı. «Tuwılǵan janman tolqında» metaforalıq konstrukciyası tolqındı sırtqı tábiyat qubılısınan shaxsiy ózlik belgisine aylandıradı. Lirikalıq subyekttiń tuwılıwı biologiyalıq mániden tısqarı mákan hám ruwxıy mazmúnǵa iye boladı. Onı Aral ortalıǵı, tolqınnıń háreketi hám suw menen baylanıslı mádeniyat qalıplestirgen. Sonlıqtan tolqınnıń qásiyetleri lirikalıq qaharmanıń xarakterine kóshedi: tolqınnıń háreketshenligi – belsendilik; kúshi – shıdamlılıq hám mártlik;

tákirarlanıwı – este saqlaw dawamlılıǵı; erkin háreketi – balalıqtıń sheksiz ruwxı.

Qosıq aqırında lirikalıq qaharman «Jaslıǵım qayta oraldı.» - dep juwmaq shıǵaradı. Balalıq real xronologiyalıq waqıt sheńberinde qaytpaydı. Biraq tolqın tásirinde ol este saqlaw hám emocional keshirme túrinde qayta tiklenedi. Demek, leytmotiv xronologiyalıq waqıttı psixologiyalıq waqıtqa aylandıradı.

Talqılaw. Shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqlarındaǵı oraylıq obrazlar konkret materiallıq tiykarǵa

iye. Oq – metall predmet, tolqın – suwdıń tábiyiy háreketi. Biraq olar teksttiń ishinde denotativlik máni menen sheklenbey, este saqlawdıń túrli kórinislerin bildiriwshi semantikalıq modelge aylanadı.

Shayır E.Vahidovtıń qosıǵında ótmish insan denesiniń ishinde saqlanadı. Este saqlawdı háreketke keltiriwshi faktor sırtqı apparat bolǵanı menen, onıń deregi lirikalıq qaharmanıń denesinde jaylasqan. Sonlıqtan oq obrazında este saqlawdıń ishki-denelik modeli qalıplese.

Shayır T.Jumamuratovtıń qosıǵında este saqlaw tuwılǵan mákanǵa qayıtıw arqalı aktuallasadı. Aral tolqın sırtqı peyzaj elementi bolıwı menen birge, lirikalıq subyekttiń ishki dúnyası hám biografiyalıq ótmishin qayta tikleydi. Bul jerde este saqlawdıń sırtqı-mákanlıq modeli payda boladı.

Oq hám tolqın obrazlarınıń waqıt penen qatnası da birdey emes. Oq ótmishtegi jarahattıń tamamlanbaǵanın hám onıń házirgi turmista ele de bar ekenin bildiredi. Bul obraz xronologiyalıq jaqtan ótip ketken tariyxıy waqıyanıń fizikalıq nátiyjesi házirgi zamanda dawam etetuǵının kórsetedi.

Tolqın bolsa waqıttıń ótiwi menen birge este saqlawdıń qayta tikleniw imkaniyatın sáwlelendiredi. Tolqınlar almasıp turadı, biraq tolqınlanıw toqtamaydı. Sol sıyaqlı áwladlar almasıp, insan ómiri ótip barsa da, tirishilik hám este saqlaw dawam etedi.

Birinshi qosıqta tariyxıy awırıw hám sergeklik, ekinshisinde saǵınısh hám ruwxıy jańalanıw basım. Sol sebepli eki qosıqta este saqlawdıń tómendegi poetikalıq modelleri qalıplesken:

Analizlengen qosıqlarda leytmotiv bir obrazdı tákirarlaw menen sheklenbeydi. Ol basqa obrazlardıń mánisin de óziniń semantikalıq maydanına tartadı. Shayır E.Vahidovtıń qosıǵında apparat, temir, oq, kókirek, jarahat, Smolensk sawashı hám urıs áwladı bir semantikalıq shınjırdı payda etedi. Usı birliklerdiń barlıǵı oq leytmotivi átirapında birlesedi. Nátiyjede texnikalıq qadaǵalawǵa baylanıslı ápiwayı turmıslıq waqıya tariyxıy este saqlaw haqqındaǵı filosofiyalıq juwmaqqa aylanadı.

Juwmaq. Salıstırmalı-lingvopoetikalıq izertlewlerden tómendegidey juwmaqlarǵa keldik: Leytmotiv tek belgili bir sózdıń sistemalı tákirarlanıwı menen emes, obrazdıń semantikalıq belgileriniń tekst dawamında qayta aktuallasıwı arqalı da qalıplese.

Ulıwma alǵanda, leytmotiv poetikalıq teksttiń ishki semantikalıq pútinligin támiyinleytuǵın dinamikalıq obrazlı birlik bolıp tabıladı. Onıń xızmeti bir sózdi qayta-qayta qollanıw menen sheklenbeydi. Leytmotiv shıǵarmanıń túrli bólimlerinde jańa mániler hám asociaciylar menen bayıp, waqıya, keshirme hám obrazlardı bir konceptuallıq oray átirapına birlestiredi.

Ádebiyatlar

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Ádebiyattanıw sózligi. – Tashkent: «Akademnashr», 2010.
2. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Ленинград: Государственное издательство, 1925.
3. Вохидов Э. Бедорлик: Шеърлар ва драмалар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1985. 272-б.
4. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып... – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2016.
5. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
6. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: очерки русской литературы XX века. – Москва: «Наука», 1994.